

В. П. Потоцький
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ДІЯЛЬНІСТЬ Д.І. БАГАЛІЯ В ХАРКОВІ В УМОВАХ ДЕНІКІНСЬКОГО РЕЖИМУ

В статті розглядається невеликий епізод з життя видатного українського історика Д.І. Багалія, пов'язаний з його перебуванням у Харкові протягом вересня-грудня 1919 року. В цей час місто знаходилося під владою Добровольчої армії генерала А. І. Денікіна, який намагався проводити політику реставрації дореволюційних порядків. С статті приділено увагу причинам переїзду Дмитра Івановича з Києва до Харкова, особливостям роботи Багалія на історико-філологічному факультеті Харківського університету, а також його науковій і видавничій діяльності.

Ключові слова: Д.І. Багалій, Харківський університет, Добровольча армія, А. І. Денікін, Українська академія наук.

В статье рассматривается небольшой эпизод из жизни выдающегося украинского историка Д.И. Багалія, связанный с его пребыванием в Харькове в течение сентября-декабря 1919 года. В это время город находился под властью Добровольческой армии генерала А. И. Деникина, который пытался проводить политику реставрации дореволюционных порядков. С статье уделено внимание причинам переезда Дмитрия Ивановича из Киева в Харьков, особенностям работы Багалія на историко-филологическом факультете Харьковского университета, а также его научной и издательской деятельности.

Ключевые слова: Д.И. Багалій, Харьковский университет, Добровольческая армия, А. И. Деникин, Украинская академия наук.

The article considers the short period of outstanding Ukrainian historian D. I. Bagaliy's life, when he was in Kharkov from September 1919 to December 1919. At that time the city was under the authority of the Volunteer Army of General Denikin, who tried to pursue a policy of restoring pre-revolutionary order. The article draws attention to the reasons of Dmitry Ivanovich's move from Kiev to Kharkov, the peculiarities of Bagaliy's working at the historical-philological faculty of Kharkov University, as well as his scientific and publishing activities.

Key words: D. I. Bagaliy, Kharkiv University, Volunteer Army, A. I. Denikin, Ukrainian Academy of Sciences.

Розвиток української наукової думки часів Національно-визвольної революції 1917 – 1920 рр. є дуже актуальною проблемою, що порушує багато цікавих питань, серед яких, безумовно, не останнє – роль окремих учених у тих буремних подіях. Частіше за все ця сторінка біографії того чи іншого українського науковця є найменш відомою через цілком об'єктивні обставини: політичну нестабільність, часту зміну правлячих режимів, бойові дії тощо. Однак 1919 рік навіть на такому фоні виглядав дуже неспокійним: він відрізнявся ще небаченим політичним хаосом, який охопив більшість території України. Спроба реакційно-консервативних сил на чолі з генералом А. Денікіним реставрувати дореволюційний лад з одного боку призвела до встановлення в багатьох українських містах хоча б відносного порядку, а з іншого – ця нова влада серйозно загрожувала подальшому розвитку будь-яких українознавчих студій. Саме тому діяльність багатьох видатних вітчизняних вчених-

гуманітаріїв за часів денікінської окупації залишається своєрідною «білою плямою» в історіографії та потребує на подальше дослідження.

Добровольча армія зайняла місто Харків 24 червня 1919 року, а покинула – 12 грудня 1919, відповідно, протримавшись у центрі Слобідської України майже півроку. Київ білогвардійці захопили 31 серпня 1919 року й відступили з нього під ударами Червоної армії тільки через три місяці – 16 грудня 1919 року. Чим у цей час займався знаний український історик Дмитро Іванович Багалій, залишається майже невідомим. В своїй короткій автобіографії 1927 року він зовсім не згадує про цей період [13, ф.166, оп.6, спр.7908, арк.139-142]. Власне, у межах запропонованої статті й хотілося б розглянути цю проблему. Хоча через брак джерел ми маємо більше запитань, ніж відповідей, саме тому дану невелику розвідку можна скоріше сприймати як постановку проблеми.

Отже, відомо, що Дмитро Іванович у січні 1919 року перебував у Києві, де входив до складу створеної урядом УНР «Комісії в справах щодо вищих шкіл і наукових інституцій». У цій поважній структурі окрім нього ще працювали такі відомі українські вчені, як В.І. Вернадський, А.Ю. Кримський, М.С. Грушевський, Ф.П. Сушицький, І.М. Ганицький, Г.Г. Павлуцький, О.В. Корчак-Чепурківський, В.В. Дуб'янський, Д.А. Граве, Б.О. Кістяківський, І.А. Фещенко-Чопівський, О.Ф. Музиченко і Г. Нарбут. Очолював комісію П. Холодний, а Д. Багалій виконував обов'язки його заступника. Однак робота даної комісії була вкрай нетривалою. На початку лютого 1919 року її фундатор, міністр освіти УНР Іван Огієнко, опинився у Вінниці, звідки безуспішно намагався керувати діями вчених, які залишилися в Києві. Багато хто з науковців тоді покинув українську столицю, але Дмитро Багалій продовжував опікуватися справами УАН, навіть контактуючи заради цього з радянською владою [8, с. 41].

Втім його роботу у цей час важко назвати занадто енергійною. У травні 1920 р. Д.І. Багалія було мобілізовано до комісії консультантів при Народному комісаріаті освіти, де він мав працювати над проектом реформи вищої школи. 2 липня 1919 р. Д.І. Багалія було затверджено позаштатним викладачем кафедри історії України українського відділу. Про це вийшло окреме розпорядження комісара Київського університету. У «Пам'ятній записці про Київський Український Державний Університет», складеній керівництвом закладу у вересні 1919 р. (тобто вже при денікінцях), зокрема говорилося про те, що «Д.І. Багалій, колишній ректор і професор Харківського університету, є професором Київського Державного Українського Університету» [8, с. 42]. Сучасний дослідник О. Завальнюк зауважує, що хоча «Дмитро Іванович був прийнятий у штат закладу, але не прочитав у ньому жодної лекції» [8, с. 42].

Інший дослідник життя та творчості видатного історика Слобожанщини В. В. Кравченко у своїй статті «Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії»» наводить дані про рішення спільних зборів Академії наук від 7 вересня 1919 р. задовольнити прохання Дмитра Івановича про відрядження до Харкова терміном на один місяць для роботи в місцевому архіві [9, с.27]. Однак, поїхавши в Харків на місяць, до Києва Багалій вже не повернувся. У зв'язку з від'їздом Дмитра Івановича слід звернути увагу на дві обставини: по-перше, він переїхав із Києва до Харкова тільки тоді, коли обидва міста опинилися під контролем денікінців, а при більшовиках, наприклад навесні 1919 року, він цього не зробив. По-друге, до Києва з Харкова Багалій так і не повернувся, лишаючись у місті, що вважалося одним із центрів так званого денікінського Півдня Росії й відповідно забезпечувалося й охоронялося.

Чим саме займався колишній міський голова у білогвардійському Харкові точно не відомо. Тим більше, що з новою владою у нього просто повинні були виникнути певні розбіжності у поглядах хоча б з приводу української мови, якою Багалій принципово читав свої лекції. Проте й повністю відмовлятися від викладацької діяльності Дмитро Іванович не став. Вже 11 вересня, тобто менше ніж через тиждень після його від'їзду з Києва, керівництво Харківського університету затвердило представлення історико-філологічного

факультету про доручення читання лекцій на вакантних кафедрах позаштатним професорам Д. Багалію, М. Сумцову, В. Савві та іншим [4, с.3]. Як бачимо, сам факт влаштування на роботу свідчить про своєрідний компроміс Багалія з денкінською владою, а також про небажання повертатися до Києва, з якого він виїхав формально лише на місяць. У своєму листі до академіка В. І. Вернадського від 8 листопада 1919 року Багалій просить його доручити Григорію Іванцю переслати до Харкова найбільш цінні книги та особисті речі, що були залишені Дмитром Івановичем у Києві в приміщенні Академії наук [6, с. с. 110]. З огляду на цей факт рішення Багалія затриматися у Харкові виглядає не запланованим заздалегідь, а уявляється скоріше спонтанним, прийнятим вже на місці.

Слід зазначити, що протягом усього періоду перебування денікінців у Харкові, видатний вчений уникає будь-яких різновидів співпраці з владою. Дивно, але він не проявляє жодної активності навіть у тих сферах, які ще нещодавно знаходилися в колі його інтересів. Ім'я Багалія в цей час зовсім не фігурує у новинах про наукове життя Харкова. Наприклад, його колега Микола Сумцов 14 вересня виступав одним із опонентів під час захисту дисертації проф. Є. Кагарова «Грецькі таблички із закляттями» [5, с.3]. А 12 жовтня він брав активну участь в обговоренні дисертації «Тексти пірамід» доцента Новоросійського університету О. Коцеєвського. Тоді Микола Федорович був призначений керівництвом історико-філологічного факультету неофіційним опонентом на захисті [1, с.3]. Сумцов, на відміну від Багалія, в цей час не уникав і публіцистичної діяльності: його огляди інколи з'являлися на шпальтах місцевих газет [10, с.1]. Ім'я Багалія також не фігурує серед тих професорів Харківського університету, хто читав лекції у новоутвореному Вільному факультеті мистецтв.

Важко сказати, які саме курси читав академік Багалій восени 1919 року у Харківському університеті. Напевно, це був курс, пов'язаний з історіографією та джерелознавством історії України, про що Дмитро Іванович повідомляв свого колегу Володимира Вернадського в листі від 8 листопада [6, с.109]. Однак, навряд чи Багалію вдалося прочитати багато лекцій з цієї дисципліни. Це можна пояснити дуже коротким осіннім семестром 1919 року, що розпочався тільки 15 жовтня й закінчився через неможливість опалювати приміщення вже у середині листопада. До речі, професор Микола Сумцов 1 листопада подав доповідну записку керівництву університету з пропозицією опалювати хоча б професорську лекторію (тобто окреме приміщення при бібліотеці), де викладачі й студенти могли б грітися у перерві між заняттями [3, с.3]. Не виключено, що турбота про тепло у лекторії може свідчити про те, що Сумцов (а також, цілком ймовірно, і Багалій) проводили більшу частину свого робочого часу саме у бібліотеці.

З цілком зрозумілих, скоріш за все ідеологічних, причин Дмитро Іванович відмовлявся також від співробітництва з сумнозвісним Освагом, у пропагандистських заходах якого брали активну участь багато університетських викладачів. Професори й доценти широко залучалися до поїздок із лекціями по селах і повітових містечках, де вони роз'яснювали політику ЗСПР та під виглядом наково-популярних доповідей проводили відверту агітацію за Денікіна. Ці заняття, між іншим, були доволі небезпечними. Так, наприклад, доцент юридичного факультету Г. А. Семака-Максимович загинув під час читання лекції у Дніпровському повіті Катеринославської губернії. Його зарубали шашками місцеві махновці [2, с.3].

Дмитро Іванович під час свого перебування у Харкові цілком лояльно поставився до здійсненої денікінським режимом спроби відновлення Академії наук. 17 жовтня Управління народної освіти запропонувало Харківському університету розглянути проект заснування в Києві нової Академії наук замість Української АН, яка припинила свою діяльність [12, с. 4]. Денікінська Особлива нарада створила Тимчасовий комітет для керівництва справами Академії наук у Києві. Його головою було призначено В.І. Вернадського, а членами – С.П. Тимошенко та О.І. Левицького. Рішення щодо долі Академії мали винести також ради Новоросійського (Одеського), Донського (Ростовського) і Київського університетів та деяких

інших вузів, що діяли на контрольованій Добармією території. У своєму листі до В. І. Вернадського академік Багалій зокрема повідомляє, що «...Сегодня историко-фил[ологический] фак[ультет] Харьк[овского] у[ниверсите]та, рассмотрев Вашу записку и проект, единогласно (при одном воздержавшемся – проф[ессоре] Клочкове) присоединился к ним и признал желательным учреждение Академии Наук в Киеве. Ранее такое же заключение вынес физико-математический факультет. Теперь очередь за советом» [6, с. 110]. У тому ж самому листі Багалій запитує у Вернадського, якою саме мовою комітет планує видавати твори КАН й просить заздалегідь повідомити його, щоб «...точно знать, на каком языке (русском или украинском) ее составлять и на каком языке она может появиться в изданиях Академии» [6, с. 110]. Як виявляється, Дмитро Іванович погоджувався писати третій том своєї «Української історіографії» і російською мовою, хоча два попередні були написані українською.

Цікаво, але згадуючи ці дні, академік Д.І. Багалій відзначав, що саме тоді наукова праця, яка раніше йшла надзвичайно жваво, ледве зовсім не припинилася, і Академія мала втратити своє значення вищої центральної наукової установи в Україні [9, с.32].

Так чим же займався академік Багалій під час свого перебування у «білогвардійському» Харкові? Цей період в його житті, як не дивно, виявився надзвичайно плідним. Сам Дмитро Іванович так писав про це у листопаді 1919 року: «В настоящее время мною заканчивается первая часть «Украинской историографии», содержащая обзор всех видов источников для истории Украины – летописей, хронографов, житий, повестей, мемуаров, сказаний иностранцев, актов и грамот, памятников археологии и словесности (устной и письменной). Это первый опыт такого труда – и в нем ощущается большая потребность как в украинской, так и в русской истории...Работа эта требует массы библиографических справок, и я ее веду теперь в Харькове, пользуясь всеми здешними книгохранилищами, начиная с университетской библиотеки и оканчивая своей собственной... От души желал бы закончить этот труд для Академии Наук в Киеве и увидеть его в печати в академических изданиях...Для Академии я также хочу продолжить и обработать свое специальное исследование «Магдебургское право в городах Левобережной Украины», данные для коего извлекаю из Харьковского исторического архива. Мог бы предоставить в распоряжение Академии и собранные мною «Документы для истории Харьковского университета» [6, с. 109-110].

Слід також звернути увагу на той факт, що за час перебування у денікінському Харкові Дмитро Іванович зовсім не друкувався. Всі його п'ять публікацій, що офіційна бібліографія Багалія відносить до 1919 року, вийшли у першій його половині, причому у Києві, тобто при владі УНР та при більшовиках [7, с.516].

Література

1. Академическая жизнь // Новая Россия, 1919 – №122 – 15 октября – С. 3.
2. Академическая жизнь // Новая Россия, 1919 – №134 – 29 октября – С. 3.
3. Академическая жизнь // Новая Россия, 1919 – №137 – 1 ноября – С. 3.
4. Академическая жизнь // Новая Россия, 1919 – №96 – 12 сентября – С. 3.
5. Академическая жизнь // Новая Россия, 1919 – №99 – 17 сентября – С. 3.
6. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського – Т.2. – Кн.1. – Листування з великими вченими – К. 2011. б.в. – 824с.
7. Д. І. Багалій : біобібліографія] / упоряд. Ю. Г. Шевченко, Р. А. Ставинська, М. Г. Швалб, В. Д. Прокопова ; бібліогр. ред. С. Б. Глибицька // Вибрані праці : у 6 т. / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Харк. філ.) ; ХГІ «НУА» ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна; упоряд., вступ. ст., комент. В. В. Кравченка ; редкол. : В. В. Кравченко (голов. ред.) [та ін.]. – Харків, 1999. – Т. 1. – С. 473–576.

8. Завальнюк О. Дмитро Багалій і творення національної університетської освіти в Україні (1918–1919 роки) / О. Завальнюк // Етнічна історія народів Європи – 2005. – Вип. 19. – С. 37–43.
9. Кравченко В. В. Д. І. Багалій у світлі й тіні своєї «Автобіографії»: [передмова] / В. В. Кравченко // Багалій Д. І. Вибр. пр. – Х., 1999. – Т. 1. – С. 9–56.
10. Маньківська Т.О. Антиукраїнська політика денікінського режиму в Україні (червень – грудень 1919 року) // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія : "Історія та географія". – 2010. – Вип. 38. – С. 30–33.
11. Сумцов Н. Ф. Памяти двух ученых // Южный край, 1919 – №104 – 12 октября – С. 1.
12. Учреждение Академии Наук // Родина, 1919 – №93 – 17 октября – С. 4.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.